

dat noch crisissen noch diverse vormen van overheidsbeleid erin slagen de structuren in belangrijke mate te bewegen lijkt me toch enigszins overdreven. Een voorbeeld kan dit verduidelijken: in de provincie Oost-Vlaanderen heeft de textielsector traditioneel een dominante positie bekleed. Dit wordt onder andere weerspiegeld in de hoge specialisatiecoëfficiënt voor deze branche: in 1973 bijvoorbeeld bedroeg deze 3,784; zes jaar later, in 1977 was deze coëfficiënt zelfs gestegen tot 3,871. Nochtans daalde in die zelfde periode het aandeel van de sector in de totale werkgelegenheid in Oost-Vlaanderen van 13,8% tot 8,9%, wat dan toch een aanzienlijke verschuiving in haar economische structuur betekende, zeker in zulk een kort tijdsbestek. Deze discrepantie kan uiteraard verklaard worden door de enorme achteruitgang van de textielbranche op nationaal vlak, en doet vanzelfsprekend niets af aan de andere conclusies die de auteur trekt uit de evolutie van de specialisatiecoëfficiënten, namelijk dat deze probleemsector blijkbaar het snelst wordt opgebouwd in die regio's waar hij het minst voorkomt en dat er bijgevolg een toenemende ruimtelijke concentratie kan worden vastgesteld in de textielbranche.

Ook voor het huidige Vlaams-Waalse debat bevat dit onderzoek een aantal erg relevante boodschappen. De auteur slaagt erin duidelijk aan te tonen dat de stelling, als zouden Vlaanderen en Wallonië homogene entiteiten vormen, strijdig is met de werkelijkheid. Bovendien stellen de resultaten van de 'shift and share' analyse ons in staat af te rekenen met een tweede wijd verspreide stelling als zou de Waalse economie gebukt gaan onder een ongunstige sectoriële structuur: met uitzondering van de jaren 1961-1970 was in al de beschouwde deelperiodes het effect van de sectoriële structuur op de werkgelegenheidsevoluatie gunstiger (of minder ongunstig) in Wallonië dan in Vlaanderen.

Tot besluit kan gesteld worden dat 'Regionale structuur en werkgelegenheid' niet enkel een bijzonder degelijk maar ook een uitermate relevant boek is. Werkgelegenheid en regionalisering staan op dit ogenblik in het brandpunt van de belangstelling in België. In de emotioneel sterk geladen discussie hieromtrent is een rigoureuze en serene benadering meer dan welkom. In die zin zet De Brabander met deze publikatie niet enkel een indrukwekkende stap in de richting van een beter begrijpen van de provinciale ontwikkelingen in het verleden, maar levert hij meteen een belangrijke bijdrage tot het huidige politiek-economische debat over de regionale ontwikkeling in de toekomst.

Dominique van der Wee

G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980, 617 blz., f49,50, ISBN 90 247 2301 9).

Deze Groningse dissertatie is een degelijk, goed en belangrijk werk, waarvan de uitgave door een ZWO-subsidie mogelijk werd gemaakt. Gezien de omvang is zij door de uitgever tegen een schappelijke prijs in omloop gebracht.

Degelijk is Taals boek doordat de auteur consciëntieus gebruik heeft gemaakt van een uitgebreide hoeveelheid ongedrukte en gedrukte bronnen. Officiële stukken uit het Kabinet des Konings en de Raad van Ministers, particuliere collecties die ofwel gedeponneerd zijn in het Algemeen Rijksarchief ofwel zich nog in familiebezit bevinden, stukken (onder andere van enkele lokale kiesverenigingen) in gemeentelijke archieven, instituten en bibliotheken, de Handelingen van de Staten-Generaal, een zevental liberale of radicale dagbladen en een achttal verwante periodieken (intensief benut) en nog vele andere congeniale dagbladen en periodieken (incidenteel doorgenomen) hebben het gemis aan de tijdens de

tweede wereldoorlog verloren gegane archieven van zowel de Liberale Unie als de Vrijzinnig-Democratische Bond ruimschoots kunnen compenseren. De literatuurlijst is kwantitatief en kwalitatief respectabel te noemen. Een schat van gedetailleerde, dikwijls nieuwe en verhelderende gegevens ligt zowel in de tekst als in de voetnoten opgestapeld. Het personen- en het zakenregister zijn met grote nauwgezetheid opgesteld en bevatten breed uitgesplitste verwijzingen naar onderwerpen en problemen. Van een vijftientig liberale en radicale persorganen is een reeks bijzonderheden, inclusief bron verwijzingen, in een bijlage opgenomen. Door dit alles is het boek ook een handig naslagwerk geworden voor ieder die zich met de politieke geschiedenis van de late negentiende eeuw bezighoudt.

Dertig jaar geschiedenis van het politieke liberalisme in Nederland hebben in een helder gecomponeerd, grote lijnen en details goed doserend en op onderhoudende wijze geschreven verhaal hun neerslag gevonden. Wel kan men zich afvragen of de kabinetsformaties, de legislatieve debatten in de volksvertegenwoordiging en de journalistieke opiniestrijd niet wat al te uitvoerig zijn uitgevallen. Bovendien heeft de auteur er de voorkeur aan gegeven de ontwikkeling van de liberale politieke groeperingen, verenigingen en organisaties te laten resulteren uit de staatkundige en sociale problemen waarvoor regering en parlement zich gesteld zagen. Dat heeft tot gevolg gehad dat nu eens op partijtegenstellingen en -structuren moest worden vooruitgelopen, dan weer de landelijke problemen in een zekere herhaling vermeld zijn. Daar staat tegenover dat de samenhang tussen partijscheuringen en -fusies, politieke ideeën en praktische politiek duidelijk aan de concrete feiten kon worden geïllustreerd. Met vaste hand leidt de schrijver zijn lezers door het labyrint van tegenstellingen en verwickelingen. Tussentijdse samenvattingen en verwijzingen naar analoge of slechts schijnbaar analoge situaties zorgen ervoor dat het zicht op de gehele periode bewaard blijft. Op een meesterlijke manier, gevoelvol respect en lichtelijk ironiserende distantiëring evenwichtig met elkaar verbindend, tekent Taal een rij van liberale en radicale politici en publicisten. Zijn dissertatie vertoont bekende en minder bekende figuren als door een caleidoscoop. De intelligente maar eigengereide politicus en polemist Van Houten; de door zijn verholen ludieke scherpste en eruditie Engels-aandoende Kappeyne van de Coppello; de wat stug lijkende maar in wezen handige pragmaticus Goeman Borgesius; de rusteloos actieve maar stroeve en starre Tak van Poortvliet; de economisch bekwame, sociaal gevoelige, maar politiek wat naïeve Pierson; de agressieve solist, radicale journalist en eeuwige frondeur De Koo; de evenzeer als 'Einspanner' bekend gebleven Treub, ondanks zijn pragmatische instelling een sprankelende verdediger van de vrijzinnig-democratische gedachte; de even mateloos energieke als onbeheerst emotionele, Hamletachtige figuur die Kerdijk was - van hen allen en van nog menig andere, wat minder op de voorgrond tredende speler in het drama van de liberale partijschermutselingen neemt men na lezing van zeshonderd bladzijden afscheid als van goede bekenden. In de Inleiding op zijn werk verontschuldigt de auteur zich bijna voor zoveel niet-structurele informatie door te wijzen op de zwakke organisatiegraad van liberalen en radicalen in de bestudeerde periode en op de individualistische mentaliteit van de leidende personen. Een en ander heeft hem in ieder geval niet belet om meer historisch inzicht te verschaffen in de partijpolitieke problemen van een tijd die latere generaties maar al te vaak hebben gezien door de bril van hun politieke verhoudingen.

Taal heeft zodoende een boek geschreven dat belangrijk is voor de wordingsgeschiedenis van het politieke partijwezen in Nederland. Gelukkig is het nog mogelijk gebleken om ook zonder vooraf ontworpen politicologische modellen een aanvaardbare partijgeschiedenis te geven. Treffend komt tot uitdrukking hoe in de desbetreffende dertig jaren het kiesstelsel een belemmerende factor is geweest voor moderne partijvorming in het algemeen.

Welk een kloof bleef er in die tijd nog bestaan tussen de weinig coherente kamerclubs en hun zwakke coalities enerzijds en de partij-politieke basis, de kiesverenigingen met hun eveneens zwakke landelijke concentratievormen anderzijds. Hoezeer bleef men aan die landelijke basis - ondanks behoefte aan bundeling van krachten - beducht om op te treden als een soort 'voorparlement', dat aan de afgevaardigden een te bindend programma zou meegeven. Hoezeer werden deze laatsten heen en weer getrokken tussen hun persoonlijke inzicht, de belangen van hun kiesdistrict, het partijbelang en de noodzaak om tot compromissen in wetgeving en bestuur te komen.

Wat ik enigszins als een gemis in het boek beschouw, is de afwezigheid van een expliciete herijking der door auteurs als Boogman, Tamse, Minderaa en Kossmann in de jongste handboeklitteratuur gehanteerde 'soorten' van liberalen. De door Taal beschreven conservatief-liberalen zijn niet dezelfde als die van Boogman; zijn radicalen worden veel enger geïnterpreteerd dan die van Tamse en Kossmann. Ook had men mogen verwachten dat de lijnen wat verder naar de vroegere tijd waren doorgetrokken, zodat het verschil met de radicalen uit het midden van de negentiende eeuw - men vergelijk de in 1967 verschenen dissertatie van Robijns over *Radicalen in Nederland (1840-1851)* - aan de orde had kunnen komen. Zo nu en dan kruipt het ideologisch-liberale bloed van de auteur waar het historisch-wetenschappelijk moeilijk kan gaan. Wat doet de lezer nu met etiketten als 'liberaal-in-merg-en-been' (13), 'volbloed-liberaal' (105) en 'wasechte radicalen' (190)? Waren de betrokkenen niet allen volwaardige leden van de éne negentiende-eeuwse groot-liberale of liberaal-vrijzinnige stam?

Het is opvallend dat Taal in de laatste alinea van zijn boek de definitieve oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901), een fusie namelijk tussen de zich van de Liberale Unie (1885) afsplitsende vrijzinnig-democratische liberalen en de tot dan toe aan de rand van het politieke bedrijf gebleven Radicale Bond (1892) en Radicale Vereniging (1895), overbodig en onvruchtbaar noemt. Hij baseert dit - gezien het objectiviteitsgehalte van zijn werk uitzonderlijk te noemen - onhistorisch slotoordeel op de in wezen slechts accentuele verschillen die er volgens hem - naar ik meen terecht gezien - in het grote liberale kamp zouden hebben bestaan. Zowel wat de uitbreiding van het kiesrecht betreft als inzake de noodzaak tot overheidsoptreden op sociaal-economisch terrein ging het immers over een 'meer of minder' en 'vroeger of later'. Maar waarom ligt hier niet een legitieme reden voor partijvorming, te meer waar de radicalen nu eindelijk voet aan de politieke grond kregen? De wat onverwachte, in het perspectief van de twintigste eeuw getrokken conclusie van de schrijver lijkt me in strijd te zijn met hetgeen hij zelf in zijn boek heeft laten zien. Met meer recht kan men mijns inziens concluderen dat in 1901 een reeds lang bestaande, zij het weinig scherpe en wisselvallige scheiding der geesten zich ook langs in de toekomst reëel blijvende politiek-organisatorische lijnen heeft voltrokken. Wèl zit ik waarschijnlijk met de auteur op één golflengte door het ervoor te houden dat het meer voor de hand had gelegen, wanneer reeds tijdens de 'Takkiaanse' kiesrechtstrijd de landelijke scheuring een feit was geworden. Wellicht valt over dit verschil van inzicht pas nader uitsluitsel te geven, nadat de periode van 1901 tot 1948, het jaar waarin de breuk tussen de liberalen werd ongedaan gemaakt door het ontstaan van 'één politiek-vrijzinnige ofwel liberale partij' (531), even diepgaand is bestudeerd als de hier beschrevene. Taal meent dat ook die periode zo'n bestudering verdient; ik deel die mening.

J.A. Bornewasser

François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommei tussen 1890 en 1914* (Maaslandse monografieën XXXVII; Assen: Van Gorcum, 1983, xxviii+197 blz., ing., geb., f39,50, f50,—, ISBN 90 232 2000 5, 90 232 1996 6).

Dit boek is een modelstudie. De titel geeft precies de probleemstelling aan die kort, helder en boeiend wordt uitgewerkt. Een voortreffelijk staaltje van wat in de Angelsaksische geschiedschrijving 'local history' heet. De evolutie van Lommei, gelegen in het noorden van de Limburgse Kempen (België), van een agrarische naar een industriële samenleving is integraal behandeld. Reikwijdte en relevantie van deze studie zijn vergelijkbaar met onder andere het Noordnederlandse onderzoek over Delft van J.A. de Jonge (*Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 145-247).

In 1890 kenmerkte Lommei zich als een agrarische gemeente. Pas na 1900 kwam de beroepsbevolking in beweging en de landbouw raakte toen in de verdrukking door de industrialisatie. Terwijl in de periode 1890-1904 Lommei aan de periferie industrialiseerde leidde het economisch transformatieproces tijdens de jaren 1904-1914 tot diepgaande veranderingen in de dorpsgemeenschap door vestiging van zink-, non-ferro en chemische nijverheid. De industriële bedrijvigheid concentreerde zich in de ter zake genoemde sectoren in de vorm van het grootbedrijf en vestigde zich juist in Lommei en aanpalende gehuchten door de gunstige infrastructuur, het lage loonniveau en de overvloed aan woeste en zeer goedkope heidegronden. Lommei bleef echter nauw verbonden met de landbouw. Nog in 1910 - er is dan sprake van een industriële expansie - was 47,7% van de actieve bevolking werkzaam in land- en tuinbouw. De arbeidersbevolking nam evenwel na de eeuwwisseling sterk toe: van 3,6% van de totale beroepsbevolking in 1900 tot 19% in 1910. In 1913 waren in de fabrieken van Lommei en Overpelt 1.700 a 1.800 arbeiders aan het werk. De ongeschoolde arbeiders werden gerecruteerd uit de plaatselijke bevolking, technisch personeel en management was afkomstig uit Duitsland. De boeren ondervonden meer en meer moeilijkheden om personeel te werven, omdat de landarbeiders in de fabrieken meer konden verdienen. Overschakeling op veeteelt en inkrimping van het areaal waren hiervan de gevolgen.

Industrialisatie en verandering bestaat uit twee delen. Het eerste deel behandelt de periode 1890-1904 (1-101). De aandacht valt hier op Lommei als agrarische gemeenschap in verandering. Deel II (103-177) analyseert de industriële expansie van de gemeente. In beide delen schenkt de auteur veel aandacht aan de demografische ontwikkeling waarbij hij de interdependentie aangeeft met de sociale en economische situatie.

Wat opvalt in deze studie is de voortdurende wisselwerking en samenhang tussen geografische, demografische, economische, sociale, culturele en politieke factoren. Aangaande de economische ontwikkeling beschouwt Vanduffel naast de algemene tendens de lokale primaire, secundaire en tertiaire sectoren benevens de evolutie binnen de beroepsstructuur. De navrante levensomstandigheden van de plaatselijke bevolking zijn door de schrijver boeiend beschreven. Hij betreft hierbij de fysionomie van het dorp, de materiële en sociale infrastructuur, de huisvesting, de socio-culturele condities, onderwijs en opleiding, beroepsverenigingen, het politiek klimaat en het beleid van het gemeentebestuur ten opzichte van de economische en sociale veranderingen.

In de jaren 1890-1904 stond het gemeentebestuur van Lommei zeer sceptisch en zelfs afwijzend tegenover de industrialisatie van hun dorp. Het zag de komst van zink- en chemische nijverheid als een bedreiging voor de gezondheid en moraal. Het merendeel van de raad bestond toen ook uit landbouwers die niets moesten hebben van een ontginningspolitiek der woeste gronden; de heide werd onmisbaar geacht als gemene grond voor de bewei-